

Mühazirə - 02

Mövzu: Azərbaycan ərazisində ibtidai icma cəmiyyəti.

Plan:

1. *Azərbaycan ərazisində ilk insan məskənləri. Qədim və Orta daş dövrü*
2. *İstehsal təsərrüfatının yaranması, neolit, eneolit dövrləri*
3. *Azərbaycan Tunc və ilkin dəmir dövründə*
4. *Əhalinin məşğuliyyəti, ictimai həyatı və dünyagörüşü*
5. *İbtidai icma cəmiyyətinin dağılması*

Ədəbiyyat:

1. *Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək). (Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun red. II c., B., 1994.*
2. *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I c., (Ən qədimdən – b.e.III əsrləri). B., 1998*
3. *Bakıxanov A.A. Güliüstani-İrəm. B., 2001.*
4. *Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Tərtib və tərcümə edəni S.Qaşqay. 2006.*
5. *Şükürova K.K. Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək: dövlətlər, hadisələr, sinxronlaşdırılmış cədvəllər. II hissə B., 1998;*
6. *Azərbaycan tarixi. 7 cildlik. Bakı, «Elm».*
7. *Azərbaycan tarixi. Z.M. Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə, I-ci cild, Bakı, 1994.*

1. Azərbaycan ərazisində ilk insan məskənləri. Qədim və Orta daş dövrü

Azərbaycan ərazisi dünyanın ən qədim mədəni ocaqlarından biridir. Əlverişli təbii-coğrafi şəraitə, zəngin flora və fauna aləminə, mülayim iqlimə malik olan Azərbaycan yer kürəsində İbtidai insanın formalaşdığı rayonlar sırasına daxildir. Aparılmış tədqiqatlarla müəyyən olunmuşdur ki, hələ 12 milyon il əvvəl Azərbaycan ərazisində ən qədim insanlar yaşamışdır. 1939-cu ildə Qərbi Azərbaycanla Şərqi Gürcüstanın sərhədində Qarayazının qərbində Ceyrançöl və Eldar düzənliyinin mərkəzi hissəsində, Udabno adlı yerdə ən qədim insanın (dişlərinin) tapılması buna sübutdur. Həmin dövr geoloji bölgədə üçüncü dövrə uyğun gəlir. Beləliklə üçüncü geoloji dövrdə Zaqafqaziya, o cümlədən Azərbaycan ərazisində insanın təşəkkülü üçün əlverişli şərait olmuşdur. İnsanın təşəkkülü və formalaşması dördüncü geoloji dövrə bağlıdır ki, bu dövrün də 4 milyon ildən artıq olması müəyyən edilmişdir.

Bəşər cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələsi İbtidai icma cəmiyyəti adlanır. İbtidai-icma cəmiyyəti başqa dövrlərə nisbətən uzun müddət davam etmişdir. İbtidai icma cəmiyyəti ilk insanların yaranması ilə başlamış və uzun inkişaf yolu keçmişdir. İbtidai-icma cəmiyyətinin inkişafı və dağılması hər bir ölkənin təbii-coğrafi şəraiti, təbii ehtiyatları və başqa amillərlə bağlı olmuşdur.

İbtidai-icma cəmiyyəti şərti olaraq üç dövrə ayrılır: Daş dövrü, Tunc dövrü, Dəmir dövrü.

Əlverişli təbii-coğrafi mühit olan yerlərdə (şirin su qaynaqlarının, bitki və heyvanlar aləmi zəngin olan, təbii mülayim iqlim və sığınacaqların olduğu yerlər) qədim insanlar məskən salaraq həyat sürmüşlər.

Azərbaycan belə ərazilərdən biri olmuşdur.

Dünyada ən qədim insan tiplərinin qalıqları Şərqi Afrikada (Keniya, Tanzaniya) tapılmışdır. Alimlər bu qalıqlara əsasən belə müəyyən etmişlər ki, ən qədim insanlar 2,5 milyon il bundan əvvəl yaşamışlar.

Azərbaycanda isə ilk insanlar 2,1 - 2,4 milyon il bundan əvvəl yaşamışlar. Arxeoloqlar Azərbaycan ərazisində - Qarabağ (Azıx, Tağlar, Zar) Naxçıvan (Qazma), Qazax (Daşsalahlı, Dəmcılı), Lerikdə (Buzeyir) qədim insanların yaşadığı məskənləri öyrənmişlər.

Daş dövrü bir neçə mərhələdən ibarət olmuşdur. Qədim daş dövrü – paleolit, orta daş dövrü – mezolit, yeni daş dövrü – neolit, mis daş dövrü – eneolit adlanır.

İbtidai icma cəmiyyətinin ilkin pilləsi olan Paleolit dövrü üç mərhələyə bölünür: Alt Paleolit, Orta Paleolit və Üst Paleolit.

Alt Paleolit ilk insan tipinin yaranmasından başlayaraq 100 min il bundan əvvəl qədər davam etmişdir. Azərbaycan ərazisində alt paleolit mərhələsi Qarabağda Quruçay vadisində yerləşən Azıx mağarası əsasında öyrənilmişdir.

Azıx mağarası və Azıx adamı. Quruçay dərəsində ilk vaxtlar açıq düşərgələrdə yaşayan qədim insanlar iqlim şəraitinin dəyişməsi ilə bağlı yaxınlıqdakı Azıx mağarasına köçmüşlər. Alimlər müəyyən etmişlər ki, qədim insanlar Azıx mağarasına 2,1 - 2,4 milyon il əvvəl köçmüşlər. Bunu çay daşı mədəniyyəti sübut etmişdir. Bu qədim insanların yaratdığı mədəniyyət «Quruçay» mədəniyyəti adlanır.

Mağaranın ən qədim dövrə aid təbəqələrində İbtidai insanların işlətdikləri kobud daş alətlər tapılmışdır. Bu alətlər adi çay daşlarından hazırlanmışdır. İbtidai insanlar bu alətlərdən ovladıkları heyvanları kəsmək, doğramaq işlərində istifadə etmişlər.

Min illər keçdikcə İbtidai insanlar fiziki və aqli cəhətdən xeyli inkişaf etmişlər. Əmək alətləri təkmilləşdirilmişdir. İlk vaxtlar insanlar çox işlərə yarayan kobud əl çapacaqları, sonralar isə ərsin-qaşov, sıyırğac və s. daş alətlər hazırlamışlar. Belə müxtəlif növ alətlər Azıx mağarasının alt təbəqələrindən tapılmışdır. Azıx mağarası – Dağlıq Qarabağda, Füzuli şəhərindən 17 km Şimal-Şərqdə, Quruçay dərəsinin sol yamacında yerləşir. Mağara 1960-cı ildə prof. arxeoloq Məmmədli Hüseynov tərəfindən qeydə alınmışdır. Azıx mağarası dəniz səthindən 1000 m yüksəkdə yerləşir. Qafqazın ən iri karst mağaralarından olub, içinin uzunluğu 230 m-dir. Mağara altı böyük salondan ibarətdir. Eyni zamanda mağaranın giriş və çıxışı vardır. Mağaradan əmək alətləri ilə yanaşı, nəslə kəsilmiş müxtəlif vəhşi heyvanların sümükləri də tapılmışdır. Bu sümüklərə əsasən, qədim insanların ovladığı vəhşi heyvanların növləri müəyyənəşdirilmişdir. Ov ilk vaxtlar sadə üsullarla edilirdi. İbtidai insanlar, əsasən, xırda heyvanları və iri heyvanların balalarını ovlayırdılar. Onlar ovçuluqla yanaşı, yeməli yabanı bitkiləri və giləmeyvələri də yığırdılar. İnsanlar təbiətin hazır məhsullarını mənimsəyirdilər.

İbtidai insanlar kiçik qruplar, dəstələr halında yaşayırdılar. Belə kiçik kollektivlər İbtidai insan «sürüsü» və ya ulu icma adlanır. Ulu icma kortəbii şəkildə, təbiət hadisələri qarşısında aciz qalmamaq məcburiyyətindən yaranmışdır. Belə kollektivlər daimi deyildi. Onlar tez-tez dağılır, sonra yeniləri yaranırdı. Ulu icma İbtidai icma quruluşunun ilk pilləsində meydana gəlmiş və qəbilə icması formalaşanaqədər davam etmişdi.

Azıx mağarasında aşkar olunmuş ən qədim ocaq qalığının 700 min ilə yaxın yaşı var.

Qədim insanların oddan istifadə etməsi onların həyatında çox mühüm hadisə olmuşdur. İlk vaxtlar ildırım çaxması və ya üzvi maddələrin öz-özünə yanması nəticəsində əmələ gəlmiş təbii oddan istifadə edilmişdir. Sonralar insanlar quru ağac parçalarını, çaxmaqdaşını bir-birinə vurmaqla od əldə etməyi öyrənmişlər. Od, ocaq insanların həyatında böyük rol oynamışdır. Ocaqdan isinmək, yemək hazırlamaq və vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün istifadə olunurdu.

Azıx mağarasında 1968-ci ildə arxeoloq M. Hüseynov tərəfindən İbtidai insanın alt çənə sümüyünün qalığı tapılmışdır. Bu, dünyada ən qədim belə tapıntılardan biri – dördüncüsüdür. Antropoloqlar həmin İbtidai insanı Azıxantrop, yəni «Azıx adamı» adlandırmışdır. Azıxantrop 350-400 min il bundan əvvəl yaşamışlar. Azıx çənə sümüyü Azərbaycanın qədim insanının formalaşdığı ərazilərdən biri olduğunu sübut edir.

Azıx mağarasında tikili qalığının tapılması qədim insanların tədricən tikinti vərdişlərinə də yiyələnməsini göstərir. Zaman keçdikcə Azıx adamları tədricən ətraf mühiti dərk etmiş, İbtidai dini təsəvvürlər yaranmış və onlar sadə incəsənətlə məşğul olmuşlar. Azıx mağarasında tapılmış ayı kəllələrindən bəzilərinin üzərində müəyyən işarələr cızılmışdır. Bu, sadə dini ayinlərin və totemlərin (heyvanlara inam) yaranması ilə bağlıdır.

Alt Paleolit dövrünün sonunda əmək alətlərinin yeni növləri meydana gəlmişdir. Alətlər daha çox çaxmaqdaşından, bazalt və obsidiandan (vulkanik şüşədəvəgüzü) hazırlanırdı. Çünki insanlar onları asanlıqla qəlpələyir və ucu iti, dişlikəzli, oymalı kəsici alətlər hazırlayırdılar.

Orta Paleolit təxminən 100 min il bundan əvvəl başlanmış, e.ə. 40-cı minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövr Mustye mədəniyyəti (Mustye-Fransada yer adıdır. Bu dövrdə insanların fiziki və zehni inkişafı səviyyəsi artmış, əmək alətləri və əmək vərdisləri təkmilləşdirilmişdi.

Orta Paleolit dövründə yeni insan tipi yaranmışdır. Həmin insanlar neandertal adamı adlanır (Neandertal – Almaniyada yer adıdır. Burada İbtidai insanın kəllə sümüyü tapılmışdır). Onlar əsasən ovçuluqla – Qafqaz maralı, mağara ayısı, boz ayı, tur, dağkeçisi, vəhşi at (gur) və s. ovlamaqla, həmçinin yem toplamaqla (yığıcılıqla) məşğul olmuşlar.

Azərbaycanda bu dövr Azıx mağarasının müəyyən təbəqəsi, Tağlar, Daşsalahlı, Qazma, Zar, Qədirərə, Marallı kimi yaşayış düşərgələri əsasında öyrənilmişdir.

Orta Paleolit dövründə qədim insanların ətraf mühitə münasibətində, dini görüşlərində dəyişikliklər yaranmışdır.

Axirət dünyasına inam ilk dəfə bu dövrdə yaranmışdı. Ovsun, heyvanlara (totemlərə), təbiət qüvvələrinə inamla bağlı dini təsəvvür formaları meydana gəlmişdir.

Orta Paleolit dövründən başlayaraq ulu icma yavaş-yavaş sıradan çıxmış, qəbilə icması yaranmağa başlamışdır.

Üst paleolit. Ağıllı insan. Paleolitin son mərhələsi üst paleolittir. Üst paleolit təxminən 40 min il bundan əvvəl başlanmış, e.ə. 12-ci minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə iqlim mülayimləşmiş, bitki və heyvanat aləmində, habelə ictimai həyatda çoxsaylı dəyişikliklər baş vermişdir.

Azərbaycanın bir sıra bölgələrində Üst Paleolit dövrünün mağara düşərgələri öyrənilmişdir. İbtidai insanlar bu mağaralarda yaşamış və özlərini təbiətin təhlükəli hadisələrindən və vəhşi heyvanların hücumlarından qorumuşlar. Bu dövrün maddi qalıqlarına Qarabağ və Qazax bölgələrinin Paleolit düşərgələrində daha çox rast gəlinmişdir.

Üst Paleolit dövründə bir sıra heyvanların, xüsusilə nəhəng maralın, mağara ayısının və s. nəsli kəsilmişdir. İnsanlar Qafqaz maralı, ceyran, cüyür, dağkeçisi və s. ovlamışlar. İnsanların istifadə etdikləri uclu qaşovlar, biz, dairəvi, yarım dairəvi və uzun qaşovlar, gözli (yəni kənara dişəkli) və üçbucaq əmək alətləri geniş yayılmışdır.

Üst Paleolit dövründə Azərbaycan ərazisində müasir insan tipinin, yəni ağıllı insanın («Homo Sapiens») yaranması başa çatmışdı. İnsan fiziki və əqli inkişafın yüksək mərhələsinə çatmışdır. Təfəkkür və nitq inkişaf tapmışdır. İbtidai cəmiyyətin bu mərhələsində ilk vaxtlar insanlar bir-birini adi hərəkətlərlə (kinetik dillə-əl, dodaq hərəkətləri və s. hərəkətlərlə) başa salırdılar. Lakin onlar bu üsulla uzaq məsafədə və qaranlıqda ünsiyyət yarada bilmirdilər. Əmək fəaliyyətinin artması şüurun, düşüncənin inkişafı tədricən səsli nitqin yaranmasına səbəb olmuşdu.

Səsli nitq ilk vaxtlar İbtidai insanların yaratdığı və tələffüz etdiyi ilk sözlərdən, təsərrüfat həyatı ilə bağlı tək-tək sadə ifadələrdən ibarət olmuşdur.

Tədricən ayrı-ayrı ifadələrin birləşməsindən (iki-üç və s. sözdən) nisbətən mürəkkəb fikri ifadə edən səsli nitq – danışq ünsiyyət vasitəsi yaranmışdır. Bu dövrdə ulu icma nəsli-qəbilə icması ilə əvəz olunmuşdur. Nəsli-qəbilə icmasının əsasını qan qohumluğu ilə bağlı olan insanların birliyi təşkil edirdi. Belə quruluş nəsli-qəbilə quruluşu adlanır.

Nəsil qəbilə dövründə insanlar ana xətti ilə qohumluq əsasında birləşmişdilər. Qəbilənin həyatında qadın mühüm rol oynayır. Uşaqların qayğısına qalmaq, giləmeyvə və yabanı bitkilər toplamaq, odu qoruyub saxlamaq, yemək hazırlamaq və s. qadınların işi idi. Buna görə də nəsli qəbilə icması Anaxaqanlıq (matriarxat) adlanır.

Mezolit dövrü. Ox və kamanın kəşfi. Mezolit - Orta Daş dövrü Azərbaycan ərazisində e.ə. 12-ci minillikdən e.ə. 8-ci minilliyə qədər bir dövrü əhatə edir.

Mezolit dövründə yaşayış üçün daha əlverişli iqlim şəraiti olmuşdur. Qəbilələr halında birləşmiş insanların həyatında, dünyagörüşündə, ətraf aləmə münasibətlərində xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Yeni əmək alətləri yaratmış insanlar əsasən ovçuluq, yığıcılıq və balıqçılıqla məşğul olmuşlar.

Mezolit dövründə ox və kaman ixtira edilmişdir. Bu silahın köməyi ilə insanlar heyvanları daha uzaq məsafədən ovlaya bilirdilər. Onlar qida ehtiyatını artırmağa nail olmuş və tədricən heyvanları əhəlləşdirməyə başlamışlar. İlk vaxtlar heyvanların balalarını qida ehtiyatı kimi saxlayırdılar. Beləliklə, İbtidai maldarlığın əsası qoyulurdu. Lakin heyvanların əhəlləşdirilməsi çox uzun dövr ərzində mümkün olmuşdur.

Mezolit dövründə ilk əkinçilik vərdişləri də yaranırdı. Ət ehtiyatının artması insanların ərzağa olan tələbatını qismən ödədiyinə görə, toplanmış yabanı bitki toxumlarının da bir hissəsini ehtiyat üçün saxlayırdılar. Bu işə İbtidai əkinçiliyin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Toxumun yerə tökülərək yenidən cücərdiyini müşahidə edən insanlar onu təkrar edərək yenidən məhsul əldə edirdilər.

Beləliklə, Mezolit dövründə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyulmuşdu. Lakin istehsal təsərrüfatının formalaşması bir qədər gec – Yeni Daş dövründə başa çatmışdır.

Azərbaycanda Mezolit dövrü əhalisinin yaşayışı, məşguliyyəti Qobustan abidələri («Öküzlər», «Ana Zağa», «Firuz» və s.) əsasında öyrənilmişdir. Burada insanlar təxminən e.ə. 12-ci minillikdən yaşamışlar. Qobustanda insanlar ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqla, zaman keçdikcə isə maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Qədim Qobustanlılar mikrolif (kiçik ölçülü) lövhələrdən iti uclu, gözli, bıçaqvari, qaşov tipli kəsici alətlər hazırlamışlar. Alətlərin çoxusu həndəsi formalıdır (üçbucaqlı, dördbucaqlı və s.). Sümükdən biz, ox ucu, balıq torunun toxunulmasında istifadə olunan alətlər hazırlamışlar.

Mezolit dövründə İbtidai incəsənət xeyli inkişaf etmişdir. Qobustan qayaları üzərində həkk olunmuş qayaüstü rəsmlər İbtidai insanların dini görüşlərini, ətraf aləmə münasibətlərini əks etdirir. O dövrün bitki və heyvanat aləmi haqqında məlumat verir. Bu rəsmlər əsasında mezolit dövrü insanların ovsun-totem (heyvanlara inam) inanclarını, dini ayinləri ilə tanış olmaq mümkündür.

Mezolit dövründə insanlar axirət dünyasına inanmış, dəfn zamanı ölümlərin yanına əmək alətləri, bəzək əşyaları qoymuşlar. Qobustanda «Firuz» düşərgəsindəki qəbirlərdən belə əşyalar tapılmışdır.

2. İstehsal təsərrüfatının yaranması, Neolit, Eneolit dövrləri

Eramızdan əvvəl VIII-VII minillikləri əhatə edən **yeni daş dövrü – Neolit dövrü adlanır**. Bu dövrdə insanlar daha hər şeyi təbiətdən hazır şəkildə almır, özləri yenisini istehsal edirdilər. Yəni insanlar təbiətdən asılılıqdan azad olmuş, özlərinə lazım olan məhsulların istehsalına başlamışlar. İnsanların məşguliyyət sahələri içərisində maldarlıq və əkinçilik əsas yer tuturdu. Azərbaycanda bu iki təsərrüfat sahəsinin inkişafı üçün hər cür şərait var idi.

Neolit dövründə insanlar saxsı qablar hazırlamış, daş alətləri cilalamağı və deşməyi öyrənmiş, toxuculuqla məşğul olmuşlar.

Bəşər tarixindəki bu yeniliklər Neolit inqilabı adlandırılmışdır.

Cənubi Qafqazda və Azərbaycan ərazisində neolit (yeni daş) dövrü e.ə.VIII-VII minillikləri əhatə edir. Bu mədəniyyətin formalaşması iki mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələ saxsı qabların yaranmasına qədər olan, əkinçiliyin, maldarlığın, toxuculuğun təşəkkülü dövrünü-təxminən e.ə.VIII minilliyi əhatə edir və erkən neolit adlanır. İkinci mərhələ ibtidai icma quruluşu insanların təfəkkürünün və istehsal sahələrin inkişafı, təsərrüfat həyatında köklü dəyişikliklərin yaranması, gil qabların hazırlanması və ümumilikdə yeni mədəniyyətin meydana çıxması ilə fərqlənir. Bu dövr e.ə.VII minilliyi əhatə edir.

Qafqaz regionu coğrafi cəhətdən neolit mədəniyyətinin yaranması və inkişafı üçün əlverişli olmuşdur. Təbii ki, bu dövrdə əhalinin sayı artmışdır. İstehsal təsərrüfatının formalaşması əkinçilik, maldarlıq sahələrinin inkişafına, dağətəyi və aran zonalarda yeni yaşayış yerlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Söz yox ki, neolit dövrünün insanları oturaq həyat tərzi keçirmişdir.

Tədqiqatçılar dağlıq və dağlıqətəyi bölgələrdə neolit yaşayış yerlərinin yaranmasını son dərəcə intensiv gedən ovçu və yığıcı tayfaların yerləşmə prosesi ilə bağlayırlar.

Azərbaycan ərazisində bu dövrə aid Gəncə yaxınlığında Gillidağ, Qazaxda Damcılı mağarası, Qobustanda "Ovçular zağası", "Anazağa" və "Firuz" düşərgələri kimi abidələr öyrənilmişdir. Təbriz yaxınlığında yerləşən Yanıqtəpə (kiçik təpə) və Urmiya gölünün cənubundakı Hacı Firuz abidələrinin alt təbəqələri də neolit dövrünə aiddir.

Bu dövrün abidələrindən biri də Naxçıvan şəhərindən 8 km şimal-şərqdə,

Babək rayonunun eyni adlı kəndi ərazisində tədqiq olunmuş I Kültəpədir. Ərazinin təbii şəraiti I Kültəpə sakinlərinin fəaliyyəti üçün hərtərəfli imkan yaratmışdır. Abidə dağətəyi ərazidə, dağlıq zonadan 10-15 km məsafədə salınmışdır.

Ümumiyyətlə, ərazisinin 72% dağlıq olan Zaqaqfaziyanın qədim əkinçilik mədəniyyəti iqtisadi-mədəni əlaqələr zəminində Ön Asiya abidələrinin təsirindən yaranmışdır. Bunu I Kültəpənin neolit dövrü təbəqəsindən tapılmış Xalaf nişanəli boyalı qablar da sübut edir. Naxçıvanın ərazi cəhətdən Ön Asiyaya yaxın olması burada müxtəlif mədəniyyətlərin Zaqaqfaziyanın digər regionlarına nisbətən daha tez formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Neolit dövründən başlayaraq əhali oturaq həyata keçmiş, əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, ovçuluqla, balıqçılıqla da məşğul olmuşlar. Əmək alətləri, əsasən, çaxmaqdaşından və obsidiandan (vulkanik şüşə – dövəgüzü) hazırlanırdı. Əkinçilik yeni əkin və biçin alətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Daş toxalar, oraq dişləri hazırlanırdı. Daş baltalar, çəkiclər də bu dövrdə yaranmışdır.

Naxçıvanda, Gəncə ətrafında, Təbriz yaxınlığında, Qobustanda, Qazax bölgəsində Neolit dövrü abidələrindən daş toxalar, oraq dişləri, çəkic, balta və lövhələrdən ibarət əmək alətləri tapılmışdır. Gəncə yaxınlığındakı neolit düşərgəsinin əmək alətləri müxtəlifliyi ilə seçilir. Bunlar çaxmaqdaşından düzəldilmiş bıçaqvari lövhələrdən, qaşovlardan, dövəgüzündən hazırlanmış əmək alətlərindən ibarətdir. Bu alətlərdən əkin, biçin, doqrama, kəsmə işlərində istifadə edilmişdir. Toxuculuq və saxsı qablar istehsalı insanların həyatında mühüm yenilik idi. Onların yaradıcıları qadınlar idi. Bu dövrdə «ana xaqanlıq» hökm sürürdü.

E.ə. YI minillikdən Azərbaycanda **eneolit (mis-daş dövrü) başlanmışdır**. Bu dövr e.ə. IY minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövr daş dövrünün başqa mərhələlərindən fərqlənir. Çünki qədim insanlar bu dövrdə daş məmulatı ilə yanaşı metaldan da istifadə etmişlər. İlk vaxtlar misdən soyuq düymə üsulu ilə müxtəlif əşyalar hazırlayırdılar. Zaman keçdikcə əmək vərdisləri artır, təkmilləşir və qədim insanlar mis külçələrini əvvəlcə ocaqda qızdırmaq, sonra isə əritməklə İbtidai metalışləmənin sirlərinə bələd oldular.

Azərbaycanda mis filizi ehtiyatları Gədəbəy, Daşkəsən, Qarabağın dağlıq zonasında, Naxçıvanda mövcuddur. Lakin Eneolit dövründə metaldan istifadə hələ geniş yayılmamışdı. Daş alətlər təsərrüfatda, məişətdə üstün yer tutmuşdur. Eneolit dövründə Azərbaycanda əhali artmış, insanlar daha geniş ərazilərdə məskunlaşmışlar. Azərbaycanda bu dövrün yaşayış məskənləri Gəncə-Qazax, Mil-Qarabağ, Muğan-Naxçıvan bölgələrində, Urmiya gölü ətrafında və Təbriz yaxınlığında öyrənilmişdir.

Azərbaycanda eneolit dövrü əkinçi-maldar tayfaları kiçik kəndlərdə, qəbilə icmaları halında yaşamışlar. Yaşayış məskənləri çay kənarında, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli yerlərdə salınırdı. Yaşayış binaları və təsərrüfat tikintiləri çiy kərpic və möhrədən dairəvi planda inşa olunmuşdur. Evlər kiçik həcmdə olmuşdur. Mənzilləri qızdırmaq, eləcə də yemək hazırlamaq üçün evin ortasında və ya divarın yanında ocaq qurulmuşdur. Belə evlərdə qoşa nigaha əsaslanan ailələr yaşamışlar. İcma torpağında birgə çalışan bu ailələr ümumi məhsul bölgüsündən aldıkları pay hesabına dolanırdılar.

Eneolit dövrünün əhalisi əkinçilik, maldarlıq, balıqçılıqla yanaşı, dulusçuluq, daşışləmə, sümüksəlmə, toxuculuq və s. peşələrlə məşğul olmuşlar.

Torpağı toxa ilə şumlayırdılar. Buna görə də həmin dövr əkinçiliyi «toxa əkinçiliyi» adlanır. Taxıl, daş lövhələrdən hazırlanmış oraqla biçilirdi. Taxıl ehtiyatı iri saxsı küplərdə və quyularlarda saxlanırdı.

Azərbaycanın Eneolit dövrü abidələrində çoxlu əkinçilik alətləri və taxıl qalıqları tapılmışdır. Qədim əkinçilər bir neçə buğda və arpa növü əkilər, becərirdilər. Maldarlıq təsərrüfatı da xeyli inkişaf etmişdi. Qaramal və davar saxlayırdılar. Eneolit dövründə bizə məlum olan ev heyvanlarının, demək olar, hamısı əhliləşdirilmişdir. E.ə. Y minilliyin axırlarında Azərbaycanda ilk dəfə atın əhliləşdirilməsinə başlanmışdır. Cəlilabad rayonunda qədim Əliköməktəpə yaşayış yerindən əhliləşdirilmiş at sümükləri tapılmışdır.

Ovçuluq və balıqçılıq getdikcə əhalinin ikinci dərəcəli məşğuliyyət sahəsinə çevrilmişdir.

Eneolit dövrü əhalisinin məşğuliyyətində sənətkarlıq mühüm yer tutmuşdur. Sənətkarlıq saxsı qablar, daş və sümükdən əmək alətləri, məişət və bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Eneolit

dövrü abidələrindən tapılmış iy ucluqları əhalinin toxuculuqla məşğul olduğunu göstərir. Misdən müxtəlif əmək alətləri və bəzək əşyaları hazırlanmışdır.

Bu dövrdə ictimai həyatda ana hüququ və ümumiyyətlə, qadınların mövqeyi hələ möhkəm idi. Qadın nəslin yaşadıcısı, qəbilə və ailə ocağını qoruyub saxlayan, bərəkət, əmin-amanlıq və firavanlıq yaradan müqəddəs varlıq hesab edilmişdir. Azərbaycanın bu dövr mədəniyyət abidələri arasında qadın heykəlləri də tapılmışdır. Eneolit dövründə anaxaqanlıqı nəslinin cəmiyyətdəki çoxminillik hakim mövqeyi tədricən sona çatmışdır. Cəmiyyətin həyatında icma ağsaqqalları şurası mühüm rol oynamışdır.

Əhalinin dünyagörüşündə və dinə inanlarında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dövrün özünəməxsus dəfn mərasimi olmuşdur. Ölülər yaşayış məskənində, binaların arasında və evlərin içərisində, döşəmə altında basdırılırdı.

Ölülərin üzərinə qan rəmzi sayılan qırmızı boya çəkir, yaxud oxra səpirdilər.

Azərbaycanın Eneolit dövrü əhalisinin həyatında müxtəlif dini ayinlər, ovsun və mərasimləri də müəyyən yer tutmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı dini mərasimlərə dair materiallar tapılmışdır. Qobustandakı qayaüstü rəsmlərin bəziləri ovsun və dini mərasimləri əks etdirir.

Eneolitin son mərhələsində (e.ə.1Y minilliyin birinci yarısı) metalışləmənin inkişafının yeni dövrü başlamışdır. Tunc dövrünə keçidin əsası qoyulmuşdur.

3. Azərbaycan Tunc və ilkin dəmir dövründə

Eramızdan əvvəl 1Y minilliyin sonlarından başlayaraq Eneolit dövrü Tunc dövrü ilə əvəz olunmuşdur. Azərbaycanda bu dövr e.ə. II minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir. Tuncun meydana gəlməsi İbtidai cəmiyyətin tələbatından doğmuşdu. Azərbaycanda mis yataqlarının olması, Azərbaycanda metalışləmə və metallurgianın inkişafına şərait yaratmışdı. Təmiz misdən hazırlanan alətlər kövrək olduğu üçün davamsız idi və tez xarab olurdu. Ona görə də qədim sənətkarlar misin tərkibinə müxtəlif qatışıqlar, məsələn, mərgümüş, sürmə, nikel, daha sonralar qalay qataraq daha möhkəm metal-tunc əldə etdilər.

Əmək alətlərinin, silahların, məişət və bəzək əşyalarının çoxu tuncdan hazırlandığından bu dövr Tunc dövrü adlanır.

Tunc dövrü İbtidai icma quruluşunun inkişaf tarixində çox mühüm yer tutur. Cəmiyyətin həyatının bütün sahələrində böyük dəyişikliklər baş vermiş, ağır zəhmət tələb edən kişi əməyi (xıç əkinçiliyi, maldarlıqla, metalışləmə ilə məşğul olmaq) irəli keçmiş, anaxaqanlıqı ataxaqanlıqı (patriarxat) ilə əvəz olunmuşdur. Təsərrüfatın yeni sahələri meydana gəlmiş, əmək bərabərsizliyi və sosial bərabərsizlik yaranmışdır. Tunc dövründə Azərbaycanda böyük mədəni-etnik birliklər – böyük tayfalar və tayfa birləşmələri meydana gəlmişdir.

Azərbaycanda Tunc dövrü bir neçə mərhələyə erkən, orta və tunc dövrü mərhələlərinə bölünür.

Erkən Tunc dövrü e.ə. 1Y minilliyin ikinci yarısından III minilliyin sonuna qədər davam etmişdir. Bu dövr üçün Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyəti səciyəvidir. Çünki həmin mərhələyə aid olan abidələr ilk dəfə Kür-Araz ovalığında öyrənilmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycanda əhalinin sayı artmışdır. Düzən ərazidə yaşayan əhali Erkən Tunc dövründə dağətəyi və dağlıq zonalarda da məskənlər salmışlar. Yaşayış məskənlərində bir neçə qəbilənin birləşdiyi tayfalar yaşayırdı. Yaşayış məskənlərinin sahəsi bəzən 3-5 hektara çatırdı. Yaşayış məskənləri həmişə suya yaxın yerlərdə, çox zaman çay kənarlarında, düşməndən müdafiə olunmaq üçün əlverişli yerlərdə salınırdı. Bəzən yaşayış məskənlərinin ətrafına müdafiə divarı çəkilirdi. Belə abidələr Füzuli rayonunda, Təbriz yaxınlığında, Urmiya gölü ətrafında öyrənilmişdir. Erkən Tunc dövrü yaşayış evləri dairəvi planda olur, bünövrəsi daşdan, divarları çiy kərpicdən tikilirdi. Bəzi bölgələrdə çubuqdan hörülüb suvanmış daxmalarda və yarımqazma evlərdə də yaşamışlar.

Dini ayinlərin icrası üçün ibadətqahlar tikilmişdir. Xaçmaz rayonundakı Sərkərtərə yaşayış məskənində dairəvi planlı böyük ibadət evi aşkar edilmişdir. Bina səliqə ilə suvanaraq, əhənglə ağardılmışdır. Divarın qarşısında ibadət mehrabı qurulmuşdur. Belə ibadət evləri Qazax rayonunda Babadərviş və Naxçıvan yaxınlığında Kültəpə yaşayış yerlərində də vardır.

Xış əkinçiliyi. Tunc dövrünün ilk mərhələsindən başlayaraq əkinçilik və maldarlıq, habelə sənətkarlıq sahələrində xeyli inkişaf olmuşdur. Toxa əkinçiliyi xış əkinçiliyi ilə əvəz edilmişdir. Əkin sahələri daha da genişlənmiş, süni suvarma yaranmışdır. Torpağın xışla şumlanması məhsuldarlığı artırmışdır. Şumlama zamanı qoşqu heyvanlarından istifadə edilirdi. Taxılın biçilməsi, döyülməsi və üyüdülməsində daha mükəmməl alətlər tətbiq olunurdu. Taxılın biçilməsində daş lövhələrdən quraşdırılmış oraqlarla yanaşı, tuncdan hazırlanmış bütöv oraqlardan da istifadə edilirdi. Taxıl xüsusi quyularda və böyük təsərrüfat küplərində saxlanılır, həvəngdəstələr, dən daşları (kirkirə) və sürtkəclərin köməyi ilə üyüdüldü.

Maldarlığın əkinçilikdən ayrılması. Maldarlığın inkişafında mühüm irəliləyiş var idi. Ev heyvanlarının növü və sayı qat-qat artmışdı. Davarların (qoyun, keçi) sayının artması, habelə atdan istifadə nəticəsində maldarlığın yeni sahəsi – köçmə

(yaylaq) maldarlığı meydana gəlmişdi. Mal-qara yaz-yay aylarında dağ çəmənlərində otarılır, payızda soyuqlar düşəndə isə qışlaqlara qaytarılırdı. Əkinçilik və maldarlığın belə sürətli inkişafı nəticəsində təsərrüfatın bu sahələri bir-birindən ayrılmışdır. Tarixdə birinci böyük ictimai-əmək bölgüsü baş vermişdi. Maldar və əkinçi tayfalar daha çox öz sahələri ilə məşğul olmağa başlamışlar. Maldar tayfalar əkinçilərə nisbətən daha əlverişli şəraitə malik olduğundan tez varlanmışlar. Maldarlığın sürətlə inkişafı şəxsi tələbatdan artıq məhsul istehsal etməyə imkan vermişdir. Artıq qalan məhsul alış-verişin genişlənməsinə imkan yaratmışdır. Maldarlıqla məşğul olan tayfaların daxilində əmlak bərabərsizliyi meydana gəlmişdir.

Sənətkarlıq. Azərbaycanın Erkən tunc dövrü əhalisi sənətkarlığın dul-usçuluq, metalışləmə, toxuculuq və s. sahələri ilə məşğul olmuşdur. Duluşçuluq daha çox inkişaf etmişdir. Müxtəlif saxsı qab nümunələri hazırlanmış, onların forma və bədii tərtibatına xüsusi diqqət verilmişdir. Onların bir qismi xörək və mətbəx qabları olmuşdur. Ərzaq ehtiyatı və ağırtı xüsusi qablarda saxlanırdı. Tuncdan hazırlanan alətlərin, əşyaların keyfiyyəti yaxşılaşmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Erkən Tunc dövrünə aid abidələrdən metal ərintisini tökmək üçün qəliblər və metalışləmə sənətkarlığı ilə bağlı tunc əşyalar aşkar olunmuşdur. Tuncdan əmək alətləri, silahlar, habelə bəzək şeyləri (muncuq, qolbaq və s.) və məişət əşyaları (biz, iynə, bıçaq və s.) hazırlanmışdır. Bəzi sənətkarlar qızıl əşyalar da hazırlamışlar.

Tuncun kəşfinə baxmayaraq, məişət və təsərrüfatda daş, sümük alətlərdən hələ də istifadə olunurdu. Qoyunçuluğun inkişafı toxuculuğu genişləndirmişdir.

Erkən Tunc dövründə əhalinin dünyagörüşündə, dini inam və mərasimlərində də yeniliklər olmuşdur. Axirət dünyasına inam vardı. Qəbir abidələrinin quruluşu və dəfn alətləri bunu sübut edir. Tunc dövründə ölümlər yaşayış məskənindən kənarında dəfn edilmiş, bəzi qəbirlərin üzərində kurqanlar (torpaq təpələr) qurulmuşdur. Ölüyandırma və kollektiv dəfn etmə adəti meydana gəlmişdir.

Əkinçiliyin, maldarlıq və sənətkarlığın inkişafı cəmiyyətin ictimai həyatına da təsir göstərmişdir. Tunc dövrünün əvvəllərindən ailədə, təsərrüfatda və ictimai həyatda kişilərin rolu artmağa başlamışdı. Çünki xış əkinçiliyi, maldarlıq güc və dözümlü tələb edirdi. Qadınlar bu işin öhdəsindən gələ bilməmişlər. Nəticədə anaxaqanlıq (matriarxat) süqut etmiş, ataxaqanlıq (patriarxat) yaranmışdır. Ailəyə və tayfaya kişilər başçılıq etməyə başlamışlar.

Orta Tunc dövrü. E.ə. III minilliyin axırı və II minilliyin əvvəllərində Orta Tunc dövrü başlanmışdır. Bu mərhələ e.ə. II minilliyin ortalarına qədər davam etmişdir. Orta Tunc dövründə sosial və əmlak bərabərsizliyi artmış, tayfalar arasında əlaqələr genişlənmiş, iri yaşayış məskənləri yaranmışdı.

Azərbaycanın bir çox bölgələrindəki Orta Tunc dövrü yaşayış məskənləri, kurqanlar, torpaq və daş qutu qəbirlər, qalalar və qayaüstü təsvirlər öyrənilmişdir. Bu mərhələdə kənd tipli yaşayış məskənləri ilə yanaşı ilkin şəhər mərkəzləri də yaranmışdır.

Naxçıvan və Urmiya bölgəsindəki bəzi yaşayış məskənləri Qədim Şərqi ilkin şəhər mərkəzləri səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Belə mərkəzlər mühüm ticarət yolları üzərində yaranmış, əlverişli yerlərdə – əsasən təbii təpələr üzərində, dərin yarıqanlı çay kənarlarında salınmış və möhtəşəm müdafiə divarları ilə əhatə olunmuşdur. Naxçıvandakı İkinci Kültəpə, Oğlanqala, Urmiya sahilindəki Göytəpə, Qarabağdakı Üzərliktəpə belə şəhər tipli yaşayış məskənləridir. Qədim Naxçıvan şəhəri Orta tunc dövründə yaranmış, 3500 il bundan əvvəl

tanınmışdır. Bu, Azərbaycanda (indiki Naxçıvan MR ərazisində) ilkin şəhər dövlətlərindən birinin mərkəzi olmuşdur.

İlkin şəhər yerlərinin möhtəşəm müdafiə divarları, iki-üç otaqlı evləri cəmiyyətdə baş verən təbəqələşməni göstərir. Böyük binalar varlı ailələrə məxsus olmuşdur.

Azərbaycanda Orta Tunc dövründə əhalinin iqtisadi-ictimai və mədəni həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir.

Əhali əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə məşğul olmuşdur. Bağçılıq və bostançılıq kimi yeni təsərrüfat sahələri yaranmışdır. Əmək alətləri xeyli təkmilləşmiş, xış əkinçiliyi genişlənmişdir. Süni suvarma kanalları yaradılmışdır. Bütün bunlar əmək məhsuldarlığını artırmışdır. Taxılın biçilməsi və döyülməsi xeyli asanlaşmışdır. Taxılın döyülməsində öküz və ya at qoşulmuş daş vəllərdən istifadə edilmişdir.

Taxıl və un ehtiyatı saxsı küplərdə, quyularda saxlanırdı. İkinci Kültəpə (Naxçıvan), Üzərliktəpə (Ağdam) yaşayış məskənlərində təsərrüfat quyularında və küplərdə arpa, buğda və darı qalıqları tapılmışdır. Orta Tunc dövründə üzümçülük və şərabçılıq meydana gəlmişdir.

Maldarlıq təsərrüfatın mühüm sahələrindən biri olmuşdur. Əsasən, buynuzlu xırda heyvan (qoyun, keçi) bəsləmişlər. Atçılıq da mühüm yer tutmuşdur. Atdan minik vasitəsi də qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilmişdir. Maldarlığın inkişafı əhalinin ət və süd məhsullarına olan tələbatını ödəməklə yanaşı, tayfalararası ticarətin artmasına şərait yaratmışdır. Maldar əhali ət, süd məhsullarını, yun və dəri taxıla, sənətkarlıq məmulatına dəyişirdi.

Qoyunçuluğun inkişafı yun parça toxuculuğunu gücləndirmişdir.

Azərbaycanda sənətkarlığın müxtəlif növləri ayrıca peşə sahəsinə çevrilmişdir. Sənətkarlıq məhsullarına olan tələbat artmışdır.

Sənətkarlığın müstəqil sahəyə çevrilməsi nəticəsində İbtidai icma quruluşu dövründəki ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü baş vermişdi, yəni sənətkarlıq başqa istehsal sahələrindən ayrılmışdır.

İlkin şəhər məskənlərindən – Naxçıvan yaxınlığındakı II Kültəpədən dulusçuluq məhəlləsi və dulus sobaları tapılmışdır. Dulusçular yaraşılıq və davamlı saxsı qablar hazırlamışlar. Onları müxtəlif naxışlarla bəzəmişlər. Bu məqsədlə müxtəlif rəngli boyalardan istifadə edilmişdir. Azərbaycan boyalı qablar mədəniyyəti ilə Yaxın Şərqdə tanınmışdır. Ona görə də Azərbaycanda Orta tunc dövrü mədəniyyəti Boyalı qablar mədəniyyəti adlanır. Filizçixarma işi geniş inkişaf etmişdir.

Metalişləmə sahəsində xeyli irəliləyişlər olmuşdur. Metalişləmə sobaları xeyli təkmilləşdirilmişdir. Yaxşı keyfiyyətli, davamlı tunc əşyalar hazırlanmışdır.

Əridilmiş metalı xüsusi qəliblərə tökərək müxtəlif əmək alətləri, silah, bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Döymə və lehilməmə üsullarından istifadə olunmuşdur. Bu dövrün abidələrindən tunc məişət avadanlığı (qazan), əmək alətləri biz, iskənə, balta, oraq və s.), silah (xəncər, toppuz, ox və nizə ucluqları, döyüş baltası), bəzək şeyləri, qızıl və gümüş əşyalar tapılmışdır.

Toxuculuq, sümükişləmə, gön-dəri işləmə və daşışləmə sənət sahələri də inkişaf etmişdir. Sadə toxuculuq dəzgahında toxunan parça əhalinin tələbatını ödəyirdi. Arxeoloji işlər zamanı toxuculuğa aid çoxlu əmək alətləri (sümükdən əyircəklər, daraqvari əşyalar, iynə, biz və s.) tapılmışdır.

Dəvəgüzü və çaxmaqdaşından quraşdırmaq oraq dişləri, ox ucluqları, mərmərdən toppuz və baltalar düzəldilmişdir. Həmçinin daşdan dənəzənlər, sürtkəclər, həvəngdəstə, qablar və s. hazırlanmışdır.

Ovçuluq və balıqçılıq köməkçi məşğuliyyət sahələri idi. Əhali maral, ceyran, çöldonuzu, qulan ovlayır, balıq tuturdu. Ovçuluqda yay, ox, nizə, sapand və tələdən də istifadə olunmuşdur.

Orta Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində yaşamış qəbilə və tayfalar böyük tayfa ittifaqlarında birləşmişlər. Soykökü etibarilə bir-birinə yaxın olan kiçik tayfalar varlı və güclü tayfaların ətrafında birləşməyə məcbur olmuşlar. Torpaqlar və yaylaq otları uğrunda tayfalar arasında gedən toqquşmalar, eləcə də qonşu yaxın şərq dövlətlərinin hücum təhlükələri tayfa ittifaqlarının yaranmasını daha da zəruri etmişdir. İri tayfa ittifaqlarının vahid mərkəzləri var idi. Tayfa ittifaqlarına böyük nüfuza malik olan varlı, nüfuzlu adamlar başçılıq etmişlər.

İctimai və əmək bərabərsizliyi dərinləşmişdi. Tayfanın varlı üzvləri və tayfa başçıları icmaya məxsus əmlakın çox hissəsini mənimsəyirdilər. Belə varlı adamlar öləndə zəngin ev əşyaları və silahları ilə birlikdə dəfn olunurdular. Yoxsul tayfa üzvlərinin qəbirlərinə az miqdarda avadanlıq qoyulurdu.

İctimai-iqtisadi sahədəki dəyişikliklər adamların dünyagörüşünə və ətraf aləmin münasibətinə təsir göstərmişdir.

Əhalinin dini inancları, mərasim və ayinləri qəbir abidələrinin quruluşunda (daş qutular, kurqanlar), dəfn alətlərində (ölülərin yandırılması, onların üzərinə qırmızı boya çəkilməsi və s.) əks olunmuşdur. Qaya təsvirlərinin bir çoxu İbtidai ovsunla bağlı olmuşdur. İbtidai incəsənət xeyli inkişaf etmişdir. Qayalar üzərində müxtəlif məzmunlu rəsmlər həkk edilmişdir. Saxsı qabların, metal əşyaların və bəzək şeylərinin üzəri həndəsi naxışlar, heyvan və bitki rəsmləri ilə bəzədilmişdir. **Son Tunc və İlk Dəmir dövrü.** Azərbaycanda Tunc dövrünün son mərhələsində İbtidai icma quruluşu dağılmağa başlayır. Bu dövr e.ə. XIY-XII əsrləri əhatə edir. Son Tunc dövründə cəmiyyətin həyatında yaranmış mühüm yeniliklər Erkən Dəmir dövründə daha güclü şəkildə inkişaf etmişdir. Erkən (İlk) Dəmir dövrü e.ə. XI-YIII əsrləri əhatə edir.

Azərbaycanda Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünün yaşayış məskənləri, qəbir abidələri (kurqanlar, daş qutular, torpaq qəbirlər) və müdafiə tikililəri, siklopik qalalar tədqiq edilmişdir. Bu abidələrdən məişət əşyaları, əmək alətləri, silahlar və bəzək nümunələri tapılmışdır. Əhali şəhər və kəndlərdə yaşamışdır.

İbtidai icma quruluşunun sonunda daha davamlı yaşayış və təsərrüfat binaları tikilmişdir. Binaların bünövrəsi çay daşları və ya qaya parçalarından qoyulur, divarları çiy kərpicdən hörülürdü. Düşmən basqılarından qorunmaq üçün yaşayış məskənlərinin ətrafına qalın müdafiə divarları çəkirdilər. Ətrafı hasarlı yaşayış yerləri və qalalar Azərbaycanın bir çox rayonlarında aşkar edilmişdir. Bu möhkəm tikililər e.ə. II minilliyin axırında Azərbaycanda memarlığın inkişaf etdiyini göstərir.

Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələri və sənətkarlıq yüksək inkişaf etmiş, qonşu ölkələrlə mübadilə və ticarət əlaqələri genişlənmişdir. Təsərrüfatda yarımköçəri yaylaq maldarlığı üstün yer tutmuşdur. Maldar tayfalar dağlıq zonalarda məskunlaşmış, dağətəyi bölgələrdə ətrafi möhkəmləndirmiş yaşayış məskənlərində, düzənliklərin mövsümi qışlaqlarında yaşamışlar. Bu ərazilərdə kurqan abidələri geniş yayılmışdır. Maldar tayfalar (qoyun, keçi və qaramal bəsləyir, öz ehtiyaclarından artıq qalan məhsulu əkinçilər və sənətkarlarla taxıla, əmək alətlərinə, silah və zinət şeylərinə dəyişirdilər.

Maldarlığın inkişafında atçılığın böyük rolu olmuşdur. Son Tunc dövründə atdan minik və qoşqu vasitəsi kimi geniş istifadə edilmişdir. Bu dövrün abidələrindən çoxlu at skeletləri və əsləhələri (gəm, qantarğa və s.) tapılmışdır. At insanların həyatında böyük rol oynadığı üçün ona sitayiş ayini meydana gəlmişdir. Bu dövrdə dəvəçilik də geniş yayılmışdır. Dəvədən minik vasitəsi kimi və yük daşınmasında istifadə olunurdu. Bundan əlavə, onun yunundan, südündən və ətindən istifadə edilmişdir.

Metal alətlərin tətbiqi, suvarma kanallarının çəkilməsi əkinçiliyin inkişafına, məhsuldarlığın artmasına təkan vermişdi. Torpaq qoşqu heyvanlarının (öküz, at) köməyi ilə şumlanmış, əkin sahələri xeyli genişlənmişdi.

Əkinçilikdə buğda, arpa, darı və s. bitkilərin bir neçə növü becərilirdi. Taxıl tuncdan və dəmirdən hazırlanmış oraqlarla biçilir, taxta və daş vəllərlə döyülür, dən daşları ilə üyüdüldü. Taxıl ehtiyatını iri küplərdə və quyularda saxlayırdılar. Qazax rayonundakı Sarıtəpə və Babadərviş yaşayış məskənlərində təsərrüfat quyularının və küplərin içərisində taxıl və un qalığı aşkar edilmişdir.

Süni suvarma (Naxçıvan və Qarabağda qədim süni suvarma şəbəkələrinin izləri qalmışdır) sayəsində bağçılıq və bostançılıq da genişlənmişdir. Üzümçülük və şərabçılıq inkişaf etmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı gilə, şaftalı, badam çəyirdəkləri, nar və üzüm toxumları və bərkiyib daşlaşmış şərab qalığı tapılmışdır. **Son Tunc və İlk Dəmir dövründə** Azərbaycanda sənətkarlıq sahələri içərisində dulusçuluq xüsusi yer tuturdu. Saxsı qabların istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxından istifadə olunurdu. Məişətdə ərzaq ehtiyatı, süd məhsulları saxlamaq və

emal etmək üçün müxtəlif çeşidli saxsı qablar hazırlanırdı. Bu qablar dulusçuluq sobalarında bişirilirdi. Metalışləmə sənətkarlığı böyük rol oynamışdır. Ustalar zərbətmə, oyma, lehilməmə, həkətmə ilə tunc, qızıl və gümüşdən zinət əşyaları hazırlamışlar.

Toxuculuq, sümükışləmə, daşışləmə, ağacışləmə, gön-dəri emalı və başqa sənət sahələri də mühüm əhəmiyyət daşımışdır.

E.ə. II minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində dəmirdən müxtəlif əşyalar hazırlanmışdır.

E.ə. XII əsrdən başlayaraq dəmirdən istifadə geniş xarakter almışdır.

Müxtəlif sənət sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar, sənətkarların içərisindən sənətkar-tacirlər qrupu ayrılmışdır. Onlar əsasən, hazır məhsulun satışı ilə məşğul olmuş, sonralar peşəkar tacirlərə çevrilmişlər. Beləliklə, tacirlər sənətkarlardan ayrılmışlar. Ovçuluq və balıqçılıq köməkçi məşğuliyyət sahəsi kimi qalırdı. Yaşayış yerlərindən maral, ceyran, çöldonuzu, quş, balıq sümükləri və balıqçılıq alətləri aşkar olunmuşdur.

Tayfa başçısının hakimiyyətinin qüvvətlənməsi, dini və hərbi rəhbərliyin onların əlində toplanması bu şəxslərin ilahiləşdirilməsinə gətirib çıxarırdı. Belə tayfa başçılarına öləndən sonra da sitayiş olunur, onların xatirəsini əbədləşdirmək üçün kurqanlar ucaldırdı.

Bəzən tayfa başçısının arvadını, kənzilərini və qulluqçularını öldürüb onunla birlikdə dəfn edir, sahibi ilə birlikdə atlarını basdırırdılar. Atları öldürərək yüyənli-cilovlu, müxtəlif əşyalarla bəzədilmiş halda qəbirə qoyurdular. Bu dəfn adəti axirət dünyasına inamla bağlıdır.

Bu dövrün dini etiqadları və mərasimləri içərisində oda sitayiş, suya, dağa, meşələrə, müxtəlif ağac növlərinə və heyvanlara inam geniş yer tuturdu. Səma cisimlərinə (Aya, ulduzlara, Günəşə) inam dərin kök salmışdı.

İbtidai icma quruluşunun sonunda Azərbaycan tayfaları qonşu ölkələrlə xammal və hazır məhsulla ticarət aparmışlar. Azərbaycanın zəngin filiz yataqları, cins at növləri, saysız-hesabsız heyvan sürüləri, yüksək keyfiyyətli sənətkarlıq nümunələri ticarətdə, alış-verişdə böyük rol oynamışdır. Belə iqtisadi-mədəni əlaqə vasitəsilə həmin ölkələrdən Azərbaycana müxtəlif şeylər, bəzək əşyaları, silah və s. gətirilmişdir. Dəmir dövründə Azərbaycan Qədim Şərqi ən qüdrətli dövləti olan Assuriya ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. Azərbaycanın müxtəlif abidələrindən Assuriyada istehsal olunmuş şirli gil qablar, silindrik möhürlər, silahlar, bəzək şeyləri tapılmışdır. Onlardan biri də Xocalıda tapılan, üzərində mixi xətlə Assuriya padşahının (Adadnirari) adı yazılmış muncuqdur.

Ön Asiya və Yaxın Şərq ölkələri ilə quru və su yolları vasitəsilə ticarət əlaqələri aparılırdı. Su yolları ilə ticarət əlaqələri çay (Kür-Araz) və dəniz (Xəzər) vasitəsilə yaradılırdı.

Qobustan qayaları üzərində həkk edilmiş müxtəlif tipli gəmi təsvirləri bunu əyani sübut edir.

§ 4. Əhalinin məşğuliyyəti, ictimai həyatı və dünyagörüşü

Azərbaycanın münbit torpaqları, dağətəyi və dağlıq zonaları, su mənbələri hələ neolit dövründən burada təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin, xüsusilə əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Qeyd edək ki, bu günə qədər Cənubi Qafqaz ərazisində öyrənilmiş qədim əkinçi-maldar tayfaların təsərrüfat həyatını əks etdirən abidələrin sayı iki yüzü ötmüşdür.

Əkinçilik mədəniyyətinin formalaşması iki mərhələ keçmişdir. Birinci mərhələ neolit dövrünü əhatə edir ki, bu dövrdə əkinçilik ilkin yaranma mərhələsində olur. Onunla bərabər maldarlıq, sənətkarlığın dulusçuluq və toxuculuq kimi sahələri də formalaşmağa başlayır. İkinci mərhələ eneolit dövrünü əhatə edir. Artıq bu zaman təsərrüfat yüksələn xətlə inkişaf etməyə başlayır. Yığıcılıq və ovçuluq nəzərə çarpacaq dərəcədə formalaşır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı istehsalın yeni sahəsinin-metallurgiyanın yaranmasına gətirib çıxarır.

Abidələrdən tapılmış quraşdırma oraq dişləri, dən daşı və sürtgəclər, daş toxalar artıq bu dövrdə əkinçiliyin intensiv xarakter daşdığına işarədir. Əkinçiliyin inkişafı yalnız təbii şəraitlə deyil, həmçinin burada yabanı taxıl bitkilərinin olması ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda yumşaq və bərk buğda, çoxcərgəli butulkaşəkilli arpa və digər taxıl növlərinə rast gəlinmişdir. I Kültəpədən noxud və darı dənələri də aşkar olunmuşdur.

İbtidai-icma cəmiyyətində yeni yaranan əsas təsərrüfat sahələrindən biri də maldarlıq olmuşdur. Bu dövrdə heyvan sürüləri artmışdır. Xırdabuynuzlu heyvanlar əsasən keçi və qoyundan ibarət olmuşdur. Ev heyvanları sırasına itilər də aid etmək olar. Vəhşi heyvan sümükləri sırasına maral, ceyran, ayı, qurd, tülkü, quş və s. daxildir.

Abidələrdən maldarlığın inkişafını sübut edən osteoloji qalıqlar və heyvan fiqurları əldə edilmişdir. Osteoloji qalıqlar içərisində öküz sümükləri üstünlük təşkil edir. Tapıntılar arasında qoyun, keçi, donuz, it, dəvə və at sümükləri də vardır.

Yaşayış yerlərinin topoqrafiyasına və bir neçə abidədə mədəni təbəqənin az yığılmasına əsasən söyləmək olar ki, yarımköçəri yaylaq maldarlığı Azərbaycanda artıq Kür-Araz mədəniyyətinin orta inkişaf mərhələsində mövcud olmuşdur. Ehtimal ki, bu, e.ə. IV və III minilliklərin ayrıcına düşür.

Osteoloji materialın təhlili Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının həyatında ovçuluğun müəyyən yer tutduğunu göstərir. Başlıca olaraq, ceyran, maral, ayı, pişik və b. heyvanlar ovlanmışdır. Vəhşi heyvanlara aid osteoloji qalıqların az olması (10%) onların təsərrüfatda ikinci dərəcəli yer tutduğunu göstərir. Maldarlığın inkişafı təkrarlı nəqliyyatın və əkinçiliyin inkişafına təkan vermişdir. İribuynuzlu heyvanlardan taxıl döyümündə istifadə edilməsi, əmək məhsuldarlığını və cəmiyyətin inkişafı üçün zəruri olan izafi məhsul istehsalını artırmışdır.

Orta Tunc dövründə xırdabuynuzlu heyvanlar sayca artmış, yarımköçəri yaylaq maldarlığı inkişaf etmişdir. Azərbaycanın yüksək dağlıq zonalarında və dağ ətəklərində yerləşən abidələrin meydana çıxması bununla bağlıdır. Bu tip yaşayış yerləri yarımköçəri maldar tayfaların həyat tərzilə bağlı olmuşdur. Gəmiqayada, Xaçbulağın (Daşkəsən) yüksək dağlıq zonasında və Kəlbəcərdə aparılan tədqiqatlar bu dövrdə Azərbaycanda məskunlaşan tayfaların bir qisminin postoral həyat tərzini keçirdiyini göstərir. Dağlıq zonalarda əhəlinin məskunlaşması orta və Son Tunc dövründə baş vermişdir. Bu dövrdə Araz çayı ətrafında, Mil-Qarabağ düzündə, Muğanda, Cənub-Şərqi Azərbaycanda güclü maldar tayfalar yaşamışdır. Maldarlığın inkişafı əkinçiliyə nisbətən daha çox izafi məhsul əldə edilməsinə, sərvətin müəyyən qrup adamların əlində toplanmasına imkan yaratmışdır. Bu, son nəticədə əmlak bərabərsizliyinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, maldar tayfaların əlində tez bir zamanda çoxlu var-dövlət yığılmağa başlayır ki, bu da mal-qaranın saxlanması üçün əlavə işçi qüvvəsi cəlb etmək arzusu doğurur. Bu zamandan etibarən müharibələr nəticəsində ələ keçirilmiş əsirlərin əməyindən qul kimi istifadə etməyə başlayırlar. Bu isə sinifli cəmiyyətin ilk rüşeymlərinin meydana çıxmasına səbəb olur. Tayfa başçılarına aid zəngin qəbirlərin meydana çıxması da, şübhəsiz ki, yuxarıda göstərilənlərlə bağlıdır.

Bu dövrdə heyvandarlığın müəyyən sahəsini də atçılıq təşkil etmişdir. Muğanda Əliköməkçi təpəsindən aşkar olunan at sümükləri atın hələ eneolit dövründə əhilləşdirildiyini göstərir.

Neolit və Eneolit dövründə meydana çıxan ibtidai sənətkarlıq Tunc dövründə inkişaf edərək, daha da təkmilləşmişdir. Arxeoloji qazıntılardan əldə edilən müxtəlif əmək alətləri, təsərrüfat əşyaları o dövrdə sənətkarlığın müxtəlif qollarının metallurgiya və metalışləmə, dulusçuluq, daşışləmə, sümükişləmə, dəri və gönişləmə, toxuculuq və s. müxtəlif mərhələlərdə dinamik şəkildə inkişaf etdiyini göstərir. Neolit dövründə dulusçuluq və toxuculuq, Eneolit dövründə bunlarla bərabər metallurgiyanın meydana çıxması, Tunc dövründə isə yuxarıda sadalananlar arasında metallurgiya və metalışləmənin aparıcı yerlərdən birini tutmasına səbəb olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda və bütün Cənubi Qafqazda məskunlaşan tayfaların metalları ilk tanışlığı hələ eneolit dövründə olmuşdur. Bu dövrə aid abidələrdən xırda metal əşyalar, o cümlədən bəzək üçün muncuqlar tapılmışdır.

Leylatəpədən aşkar olunan maddi-mədəniyyət qalıqlarının ən qiymətli ləvazimatlarından biri də metallurgiyaya aiddir. Buradan nəinki müxtəlif metal əşyalar, həm də onların bilavasitə yaşayış məskənlərində hazırlanmasını göstərən maddi qalıqlar tapılmışdır.

5. İbtidai icma cəmiyyətinin dağılması

E.ə. II minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində əhalinin yoxsullara və varlılara ayrılması daha da artmış, İbtidai-icma quruluşunun dağılması sürətlənmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycanın cənub ərazisində dövlət qurumları, şimal hissəsində iri tayfa ittifaqları mövcud olmuşdur. Bu birliklərə nüfuzlu tayfa başçıları rəhbərlik edirdilər. Daha güclü tayfa ittifaqları əlverişli təbii şəraiti, münbit torpağı olan ərazilərə yiyələnmişlər.

Tayfalar daxilində də təbəqələşmə gedirdi. Güclü ailələr, tayfa başçıları və ağsaqqalları, icma şurası üzvləri, nüfuzlu hərbcilər, kahinlər çoxlu var-dövlətə sahib olurdular.

İcmanın daha münbit əkin sahələrini, əsas otlaqlarını, mal-qarasını, at ilxılarını varlı ailələr ələ keçirirdilər. Gəncə yaxınlığında, Qarabağda və s. ərazilərdə belə ailələrin yaşayış binalarının qalıqları aşkar edilmişdir. Həmin binalar bir neçə otaqdan ibarət olub, həyətyanı sahə ilə başqalarından ayrılırdı.

Azərbaycanda əhalinin belə təbəqələşməsi yoxsul və varlı adamlara məxsus qəbirlərdə (kurqanlar, daş qutular) yaxşı izlənilir. Yoxsul qəbirlərində ölünün yanına az əşya qoyulmuşdur. Varlı adamların dəfn olunduğu kurqanlar həmçinin böyüklüyü, quruluşu və qəbirə qoyulmuş əşyaların zənginliyi ilə fərqlənir.

Tunc dövründə əhalinin məişətində və dünyagörüşündə əsaslı dəyişikliklər olmuşdur. Onlar tikinti işində məişət avadanlıqlarının çoxnövlu və yüksək bədii zövqlə hazırlanmasında görünür. Dini təsəvvürlərdə də dəyişikliklər baş vermişdi. Axirət dünyasına inamla bağlı dəfn mərasimlərində də bunlar izlənməmişdir. Sitayışla bağlı bütələr yaranırdı. Səma cisimlərinə, suya, ağaca, ayrı-ayrı heyvanlara və s. sitayiş edilirdi.

İncəsənət yüksək inkişaf tapmışdır. Məişət əşyaları, bəzək əşyaları həndəsi naxışlarla, insan, heyvan və quş təsvirləri ilə bəzədilirdi. Bu dövrə aid qayaüstü rəsmlər təsviri incəsənətin gözəl nümunələri sayıla bilər.

Varlı ailələr çoxsaylı mal-qara sürülərinə baxmaq, başqa təsərrüfat sahələrində çalışmaq üçün əlavə işçi qüvvəsindən istifadə edirdilər. Belə işçi qüvvəsi, əsasən var-yoxdan çıxmış icma üzvləri, tayfalar arasında gedən müharibələr zamanı əsir düşmüş adamlar hesabına yaranırdı. Bu dövrdə qullar da olmuşdur. Sahibkarın qullarını da onunla birlikdə dəfn edirdilər.

Qəbirlərdən çoxlu silah-nizə, ox ucluqları, xəncər, qılınc, döyüş baltası, paltar zirehləri, toppuz və s. tapılması həmin dövrdə cəmiyyətin həyatında hərbi işinin mühüm yer tutduğunu göstərir.

Əhali qəfil hücumlardan qorunmaq üçün daha təhlükəsiz yerlərdə məskən salmışlar. Belə yaşayış məskəninə ətrafına möhkəm müdafiə divarı çəkilmiş, dağlıq yerlərdə qalaçalar və müvəqqəti sığınacaqlar tikilmişdir. Bəzi yaşayış məskənləri tayfalar arasında gedən müharibələr zamanı dağıdılıb yandırılmışdır. Qalib tayfa məğlub tayfanı öz tərkibinə qatır və onun var-dövlətini mənimsəyirdi. Hərbi qənimətlərin və əsirlərin çox hissəsi qalib tayfanın başçısının və nüfuzlu hərbcilərin əlinə keçirdi.

Beləliklə, iri tayfa ittifaqlarının yaranması, hakimiyyətin ayrı-ayrı nüfuzlu şəxslərin əlində cəmlənməsi, cəmiyyətin yoxsullara və varlılara parçalanması və s. amillər e.ə. Azərbaycanda e.ə. II minilliyin sonlarında İbtidai icma cəmiyyətinin dağılması və sinifli cəmiyyətə keçid prosesini sürətləndirdi.

Xüsusi mülkiyyət və əmlak bərabərsizliyinin meydana çıxması nəticəsində ibtidai icma quruluşu dağıldı, ilk sinifli cəmiyyətlər və dövlət qurumları yarandı. Keçmiş tayfa başçıları döyüşçü dəstələri yaradır, ətraf əraziləri özünə tabe edərək hökmdarlara çevrilirdilər.

Artıq e.ə. III minillikdə Azərbaycanın cənubunda ilkin dövlət qurumları yarandı. Azərbaycanın Yaxın Şərqi mədəniyyət ocaqları ilə sıx əlaqədə olan cənub ərazilərində ilk quldar dövlət qurumları daha tez meydana çıxmışdı. İri tayfa ittifaqlarının yaranması, hakimiyyətin nüfuzlu şəxslərin əlində cəmlənməsi və cəmiyyətin yoxsullara və varlılara parçalanması e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanın Şimalında ibtidai icma cəmiyyətinin dağılmasını sürətləndirdi.